

CSIKÓS DÓRA

Előzetes rendelkezések - az életvégi tervezés praktikus oldala

Összefoglalás ♦ *A halál körüli időszak bizonytalanságában némi kapaszkodót nyújtanak az előzetes tervek és nyilatkozatok, ha azokat átgondoltan, a megfelelő információkra alapozva használják. Írásomban szeretném bemutatni azokat a rendelkezéseket, amelyeket előzetesen tehetünk meg. Ezek a rendelkezések az életvég, a haldoklás, halál, gyász időszakában jutnak érvényre, és a haldokló illetve a családja számára bizonyos tervek megvalósulását teszik lehetővé. A nyilatkozatok egy része még a rendelkező életében érvényesülhet, más része pedig a halál után nyeri el fontosságát. Áttekintésük remélhetőleg megmutatja az életvégi tervezés gyakorlati erejét, azt hogy akár egészen egyszerű módokon is sokat tehetünk saját magunk és családunk nyugalmaért.*

Kulcsszavak: életvégi tervezés, életvég, halál, előzetes rendelkezés

Advance directives – the practical side of the end-of-life planning

Summary ♦ *In this article I would like to give an overview of the official statements concerning the end-of-life period and thus provide that certain plans and wishes of the dying person or the family come in effect. These plans and statements offer some assistance in the uncertainty of these times if they are based on reason and sufficient information. This overview aims to show the power in the practicalities of end-of-life planning and that we can ensure peace of mind for ourselves and our families in the simplest ways.*

Keywords: end-of-life planning, end-of-life, death, dying, advance directives

1. Bevezetés

A teljeskörű életvégi tervezéssel kapcsolatos ismeretterjesztést nagyjából egy évtizede kezdtem el kollégáimmal az Életvégi Tervezés Alapítvány (ÉTA) keretein belül. Ismeretterjesztő előadásokkal, egyéni tanácsadással, az egyes területek szakembereivel való folyamatos közös munkával és a laikusoknak összeállított, gyakorlati fókuszú segédletekkel és műhelyfoglalkozásokkal támogattuk azokat, akik nyitottan álltak hozzá az életvégi időszak döntéseihez, és szerettek volna valamelyik témában tájékozódni, felkészülni. Az utóbbi két évben már a Magyar Hospice Alapítvány (MHA) önálló programjaként, a szemléletformáló tevékenységbe szervesen beilleszkedve folytattuk munkánkat. Az itt adott lehetőségeket maximálisan kihasználva jóval nagyobb közönséget értünk el, mint korábban, és a hospice-palliatív egészségügyi szakellátásban is megtaláltuk a program helyét. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a korai, akár életük közepén, még egészséges állapotban tervezők száma is megnőtt a programmal elérték között. Emellett jóval több olyan családnak tudunk még viszonylag korán segíteni tájékoztatással, segédletekkel és konzultációval, ahol olyan daganatos beteget ápolnak, akinek gyógyítása már nem lehetséges.

Egyre többször szembesülünk azzal a helyzettel, hogy valaki szeretne gondoskodni arról, hogy minél kevesebb terhet jelentsen a családjára majdani halála, ám kifejezetten elzárkózik az élet végéről való gondolkodás, beszélgetés elől vagy éppen családtagjai nem nyitottak egy ilyen nehéz beszélgetésre. Ezekben az esetekben is tudunk azonban kapaszkodót adni az életvégi döntésekhez, a szándékok, kívánságok átadásához, mégpedig lényegre törő, az ügyintézését segítő ismertetővel.

A praktikus fókuszot szem előtt tartva készítettünk egy olyan segédletet, amiben azokat az alapvető információkat jegyezheti fel a tervező, amikkel a haldoklás, halál idején szinte biztosan szembesül a hozzátartozója kérdésként vagy intéznivaló feladatként. Ha nem is indul párbeszéd a családban az életvégi ápolásról vagy a halál utáni teendőkről, az a néhány tudnivaló, amit az érintett lejegyzett, pont elég ahhoz, hogy útmutatóul szolgáljon a szeretteinek arra az időre, amikor ő már nem tudja elmondani kívánságait.

Ugyancsak a gyakorlatban könnyen használható támogatás mentén igyekszünk egyre teljesebbé tenni azoknak a nyilatkozatoknak a listáját, amiket előzetesen tehetünk meg. Ezek egy része az életünk vége felé lép érvénybe, amikor az önellátás nehézségei megjelennek vagy súlyos betegként szorulunk ápolásra. Más részük a halálunk után gondoskodik majd arról, hogy a testünket, hátrahagyott vagyonunkat a szándékainknak megfelelően kezeljék. Ezeket a rendelkezéseket veszem most sorra, remélve, hogy tényük és jelentőségük egyre közismertebb

lesz, illetve, ha valakinek pont egy ilyen előzetes nyilatkozat nyújt megoldást a kérdésére, igényére, akkor már tudja, hogy merre induljon.

Az életvégi döntések területeihez kapcsolódó leírások és segédletek az MHA weboldalán (hospicehaz.hu/életvegi-tervezes/) található, életvégi tervezés konzultációra az ugyancsak az oldalon található elérhetőségeken lehet jelentkezni.

2. Általában az előzetes rendelkezésekről

Az életvégi időszakkal kapcsolatos előzetes rendelkezések azt a célt szolgálják, hogy tudassák a külvilággal, illetve hivatalosan képviseljék szándékunkat akkor, amikor mi magunk már nem tudjuk azt elmondani. Talán a legismertebb ilyen rendelkezés a végrendelet, amiben ingó és ingatlan vagyonunk sorsáról rendelkezünk, többnyire akkor, ha a törvényes öröklés szabályai valamiért nem felelnek meg céljainknak vagy le akarjuk egyszerűsíteni egy összetettebb hagyaték átadását. A végrendelet már a halál utánra vonatkozik, de számos olyan nyilatkozat létezik, amelyek még életünk során fontosak lehetnek, és többnyire az ápolás, gondozás körülményeit, feltételeit határozzák meg. Témájukat tekintve a nyilatkozatok a tágabb értelemben vett gondozáson és a vagyoni rendezésen túl vonatkozhatnak még a holttest kezelésére és az eltemetetés módjára, valamint a rendelkezőt túlélő kiskorú gyermekek további sorsára.

Az alábbi táblázatban az egyes témák és a rendelkezés érvényesülésének ideje szerint rendszerezve láthatók az előzetesen tehető rendelkezések, nyilatkozatok illetve szerződések.

TÉMA/ÉRVÉNYESÜLÉS IDEJE	A NYILATKOZÓ MÉG ÉLETBEN VAN	A NYILATKOZÓ ELHUNYTA UTÁNI IDŐSZAK
EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS	cselekvőképtelenség esetére vonatkozó előzetes egészségügyi rendelkezés	
GONDNOKSÁG	nyilatkozat gondnok megnevezéséről	
TARTÁS - GONDOZÁS	tartási/életjáradéki szerződés	
HOLTTEST KEZELÉSE		nyilatkozat kórbonctani vizsgálat mellőzéséről
		szervadományozást tiltó nyilatkozat
		holttest felajánlása oktatási, kutatási célokra
		kegyeleti biztosítás
VAGYON/HAGYATÉK		végrendelet (végrendelet, halál esetére szóló ajándékozás, öröklési szerződés)
GONDOSKODÁS A CSALÁDRÓL		gyámnevezés

1. táblázat: Előzetes nyilatkozatok és szerződések a témák, illetve az érvényesülés ideje szerint

3. Még a nyilatkozó életében érvényre jutó rendelkezések

3.1 Cselekvőképtelenség esetére vonatkozó előzetes egészségügyi rendelkezés

Ezt az előzetes nyilatkozatot akkor tehetjük meg, amikor még cselekvőképesek vagyunk, de már arra az időszakra szól, amikor esetleg cselekvőképtelen állapotba kerülünk egy gyógyíthatatlan betegség utolsó időszakában. Életünk nagy részében az élet védelmének elve a legerősebb elv egészségügyi ellátásunk során, emiatt nem utasíthatunk vissza olyan egészségügyi ellátást, ami az életünk megmentését, meghosszabbítását, fenntartását célozza

meg. Ha azonban olyan helyzetbe kerülnénk, hogy életünk akkor is hamarosan véget ér, ha megkapunk minden lehetséges orvosi kezelést, lemondhatunk azokról az életmentő, életfenntartó ellátásokról, amiket már nem tartunk elviselhetőnek, helyet adva a méltósághoz való jognak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden ellátásról lemondunk, hiszen a fájdalmat, szenvedést csillapító kezelések, gyógyszerek adják ilyenkor a komfortot a terminális állapotú vagy már haldokló beteg számára, ehhez mindvégig joga is van (Dósa, Hanti és Kovácsy, 2016).

A cselekvőképtelenség esetére vonatkozó előzetes egészségügyi rendelkezésben, azaz közismertebb nevén az élő végrendeletben arról nyilatkozunk, hogy egy esetleges jövőbeni időpontban milyen ellátásokat nem szeretnénk igénybe venni. Egészséges emberként többnyire nehéz egy ilyen helyzetbe belehelyezkedni, a rendelkezés tartalmát jóval pontosabban meg tudja fogalmazni olyan valaki, aki életkora vagy hosszas betegsége miatt tapasztalta már saját tűrőképességének határait egyes ellátások, kezelések viszonylatában. Egyénenként változó az a határ, amit az ellátás invazivitása, mellékhatása vagy éppen az ellátás elmaradásának a hatása miatt még elviselhető. Fontos az is, hogy az elutasítandó ellátások sorra vételekor a nyilatkozó segítségére legyen egy orvos, lehetőleg olyan szakember, aki az ellátásokat, az adott betegség általános lefolyását és a nyilatkozót is ismeri. Ideális esetben ilyenkor nem csak az elutasítani kívánt kezeléseket lehet sorra venni, hanem azokat az ellátásokat is át lehet tekinteni, amiket a nyilatkozó elfogad, azaz az életvégi ellátások teljesen áttekinthetők, tervezhetők (Busa és Hegedűs, 2022). Ugyancsak ajánlott, hogy családtaggal vagy bizalmas baráttal együtt történjen a nyilatkozat előkészítése vagy legalább megosztható legyen utólag az ellátástervezés teljes tartalma, mivel maga a rendelkezés már csak akkor lép életbe, amikor a nyilatkozó cselekvőképtelen állapotban van, azaz nincs magánál, szándékát saját maga nem tudja elmondani. Ha ez a családtag vagy bizalmas barát vállalja, akkor helyettes döntéshozóként meg is jelölhető a rendelkezésben, és így joga van megerősíteni, pontosítani a kéréseket, ha erre szükség lenne.

A rendelkezés formája kötött, kizárólag közjegyzői okiratban tehető meg, a közjegyzőnek fizetendő díj ellenében. A felhasználást – a központi nyilvántartás hiánya miatt – elősegíti, ha az eredeti okiratról több hiteles kiadmányt is kiállít a közjegyző, mivel így az érintetteken kívül akár a háziornosnál vagy a kezelőorvosnál is letehető egy példány. Ezenkívül érdemes kórházi felvételkor említést tenni róla, és a betegdokumentációba bevezetni a meglétét és a tartalmát (Mina, 2023).

Amennyiben egy terminális állapotú, gyógyíthatatlan beteg még cselekvőképes állapotban van – így a fent leírt előzetes rendelkezése még nem lép életbe -, és az éppen aktuális

egészségügyi ellátása során szeretne visszautasítani életmentő, életfenntartó beavatkozást, akkor „on site” visszautasításról beszélünk (Zeller, 2022), amelynek szigorú formai és eljárásbeli kötöttsége van. Akár előzetesen, akár „on site” tett a beteg nyilatkozatot, az mindenféle formai kötöttség nélkül visszavonható, tehát, ha tudja valamilyen módon jelezni, akkor bármikor dönthet úgy, hogy mégis elfogadja a kezeléseket, beavatkozásokat.

3.2 Előzetes rendelkezés gondnokság alá helyezés esetére

Ebben a nyilatkozatban megnevezhetjük azt a személyt, akit saját magunk gondnokaként szeretnénk látni abban a jövőbeni helyzetben, ha mentális állapotunk romlása miatt a bíróság valamilyen ügycsoportban vagy teljes körben gondnokság alá helyezésünkről döntene. A nyilatkozat nem csak megnevezésre, hanem tiltásra is alkalmas, tehát ha valakit ki szeretnénk zárni abból a körből, akik közül a bíróság gondnokot jelöl ki részünkre, akkor ezt is megfogalmazhatjuk, sőt iránymutatást is adhatunk arra vonatkozóan, hogy a leendő gondnok bizonyos személyes vagy vagyoni ügyekben milyen módon járjon el. Ha felmerül a cselekvőképesség korlátozása, akkor a bírósági eljárás során ezeket a szándékainkat – az adott körülményekre való tekintettel – figyelembe fogják venni. A legfőbb szempont a bíróság számára mindig az, hogy a gondnokság alá helyezett személy érdekében járjon el.

Ez az előzetes nyilatkozat megtehető közjegyző előtt közokiratban, ügyvéd által ellenjegyzett magánokiratban, illetve a gyámhatóság előtt. A nyilatkozatot ajánlott az Országos Bírósági Hivatalnál nyilvántartásba vetetni, erről a közjegyző, az ügyvéd vagy a gyámhatóság gondoskodik, díját azonban a nyilatkozó viseli.

3.3 Tartási (vagy életjáradéki) szerződés, illetve öröklési szerződés

Ugyan nem egyoldalúan tehető jognyilatkozat, hanem ez két fél között megkötött szerződés, de a tartási szerződést is az előzetes rendelkezésekhez sorolhatjuk. A szerződésben szereplő eltartott személy előre tervez arról, hogy kiszolgáltatott helyzetben ki és milyen módon gondoskodjon róla. A tartási szerződésben ugyanis az eltartó vállalja, hogy az eltartotról az előre kikötött módon és színvonalon gondoskodik. Nem feltétlenül kell magára vállalnia a gondoskodást személyesen az eltartónak, megegyezhetnek úgy is, hogy életjáradékot fizet az eltartottnak, amiből ő majd biztosítja saját magának egy harmadik fél segítségével a gondoskodást. Az eltartó a megfelelő gondoskodásért vagy az életjáradékért cserébe tulajdonjogot szerez az eltartott ingatlanán.

Az öröklési szerződés tartalmában annyiban különbözik a tartási vagy életjáradéki szerződéstől, hogy az ingatlan tulajdonjoga nem a szerződéskötéskor száll át egyik félről a másikra, hanem

az eltartott halálakor. Formájában azonban sokkal kötöttebb szerződés, mint a tartási szerződés, mivel az öröklési szerződésre a végrendeletre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, ez a végrendeletek egyik formája. A két szerződéstípus összehasonlítása a Magyarország Bíróságai oldalán található „Hogy azt kapjuk, amit vártunk – tartási szerződés kontra öröklési szerződés” címen (Szabóné, 2019).

4. A halál bekövetkezte után érvényre jutó rendelkezések

4.1 Végintézkedések

Az ingó és ingatlan vagyonunkról tehetünk részletes rendelkezést halálunk esetére a végrendeletekben, ha nem szeretnénk, hogy a törvényes öröklési rend szerint történjen a hagyaték felosztása.

A végrendelet egyszerűbb formáját, végrendeletet bizonyos formai és tartalmi szempontok betartásával saját magunk is elkészíthetjük, mivel ez egy egyoldalú jognyilatkozat. Ha végig saját kézzel írjuk és aláírjuk, akkor még tanúra sincs hozzá szükség. Ha géppel írva készül, akkor aláírásunk hitelességét két tanúnak kell igazolnia. Ezekben az esetekben magánvégrendeletet készítettünk. Egyszerű módja a végrendeletnek, de vannak bizonyos formai és tartalmi kötelező elemei, ezeknek mindenképpen járjunk utána. Ügyvéd vagy közjegyző segítségével is készíthetünk végrendeletet, utóbbi hivatalos nevén a közvégrendelet. Bármilyen módon készült is a végrendelet, kérhetjük az ügyvédet vagy közjegyzőt, hogy helyezze azt központi nyilvántartásba, így nem fordulhat elő, hogy a halál esetén nem kerül elő az elhunyt rendelkezése. Fontos, hogy a vagyonbeli tételek, az örökösök vagy a szándék megváltozása esetén új végrendelet készüljön és a korábbiak érvénytelensége is biztosítva legyen.

A végintézkedés egy másik lehetséges módja a korábban már említett öröklési szerződés, amelyben a szerződésben foglalt vagyoni elemek átszállása fejében gondoskodást vagy életjáradékot kap még életében az örökhagyó. A megkötés után két évig még nem teljes az érvényesülés, ha ezen az időn belül hal meg az örökhagyó, akkor a kötelesrészt jogosult hozzátartozók a szerződés megkötése ellenére is igényt tarthatnak a törvény alapján járó minimum vagyonrészesedésre, azaz a kötelesrészt. Jogi szempontból jóval szigorúbb, kötöttebb, emiatt szabályozottabb viszonyokat eredményez a megfelelően megkötött öröklési szerződés, mint a tartási szerződés.

Ugyancsak végintézkedési lehetőség a halál esetére szóló ajándékozás, amely a fenti szerződéshez hasonlóan kétoldalú jogügylet, és vagyontárgy tulajdonának az ingyenes átruházása a cél, de feltétele, hogy a megajándékozott túléli az ajándékozót. Akkor van értelme,

ha az örökhagyó azt szeretné, hogy egy konkrét ingó vagy ingatlan vagyoni elem egy konkrét személy tulajdonába kerüljön a halála után. Ha érvényre jut a szerződés – tehát az ajándékozó örökhagyó előbb hal meg, mint a megajándékozott –, akkor ez a vagyontárgy kikerül ugyan a hagyatéki körből, de a kötelesrésze jogosult törvényes örökösök élhetnek a kötelesrész iránti igényükkel.

4.2 Banki haláleseti rendelkezés

Ezzel a rendelkezéssel biztosíthatjuk, hogy a bankszámlán szabadon vagy esetleg betétként szereplő összeg ne kerüljön a hagyatéki körbe, hanem a halotti bizonyítvány bemutatása után azonnal hozzáférhető legyen a rendelkezésben megnevezett jogosult számára. Bankonként eltérő a nyomtatvány és az eljárás, amiben megnevezhető a kedvezményezett, és a megtakarításokra nem vonatkozik, az mindenképpen a hagyaték részét képezi.

4.3 Kegyeleti biztosítás

A kegyeleti biztosítás elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a biztosított temetési költségeit fedezze, de az egyes biztosítók ajánlatai között sokféle pontosító és kiegészítő szolgáltatás is szerepelhet, akár az is elképzelhető, hogy egy egyedülálló szerződő a biztosítóra hagyja a temetés megszervezését, meghagyva annak részleteit.

4.4 Szervadományozást tiltó nyilatkozat

Magyarországon a szervadományozásra a feltételezett beleegyezés elve vonatkozik: ha valaki életében nem tett tiltakozó nyilatkozatot, akkor feltételezik a beleegyezését, és halála esetén szerveit felhasználhatják átültetéshez. Agyhalál esetén, a szervek eltávolítása előtt az orvosnak meg kell győződnie arról, hogy az elhunyt nem tett-e tiltakozó nyilatkozatot még életében, ehhez ellenőrzi az egészségügyi dokumentációt, az iratokat és az Országos Vérellátó Szolgálatnál (OVSZ) vezetett Nemzeti Szerv- és Szövetdonációs Tiltakozások Regiszterét.

Ha valaki tiltakozó nyilatkozatot szeretne tenni, akkor az OVSZ oldalán található (tiltakozó) nyomtatványt és a személyes adatok kezelését lehetővé tévő hozzájáruló nyilatkozatot kell kitölteni, aláírni és személyesen vagy postai úton, esetleg a háziorvoson keresztül eljuttatni az OVSZ regiszterébe. A nyomtatvány és részletes információk az OVSZ oldalán a Szervdonáció menüpontban találhatóak (<https://www.ovsz.hu/oco/nsztr>).

4.5 Holttest felajánlása kutatási, oktatási célokra

Még életünkben rendelkezhetünk írásban vagy akár közeli hozzátartozón keresztül szóban is arról, ha szeretnénk majdani holttestünket orvosi oktatási vagy kutatási célra felajánlani. A bonctani intézetekben az oktatási és tudományos kutatási folyamatokban nyújt pótolhatatlan segítséget az orvostanhallgatók és a szakképzésben részt vevő, végzett orvosok számára, hogy valós körülmények között tanulhatnak az emberi testről. A felajánlás menete egyetemenként eltérő lehet, a budapesti Semmelweis Egyetem ÁOK Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézetének leírása itt található: <https://semmelweis.hu/anatomia/tetemfelajanlas-aktualis/>

4.6 Kérelem a kórbonctani vizsgálatról való eltekintésre

Bizonyos esetekben ugyan kötelező az elhunytak boncolását elvégezni, de a kórbonctani vizsgálatától általában el lehet tekinteni, ha a halál természetes eredetű és a halál oka egyértelműen megállapítható. Ha szeretnénk megerősíteni azt, hogy mellőzzék a boncolást, akkor írásban előre is tehetünk erről nyilatkozatot vagy megbeszélhetjük hozzátartozónkkal, hogy halálunk után közvetítse ezt a kívánságunkat a halottvizsgálatkor.

4.7 Gyámnevezésről szóló előzetes nyilatkozat

Kiskorú gyermekek szülői felügyelet vagy gyámság alatt állnak. Mindkét szülő halála vagy a kizárólagos szülői felügyeletet birtokló szülő halála, illetve akadályoztatása esetén a gyermek számára a gyámhatóság gyámot rendel ki. A gyámhatóság mindig a gyermek jóllétét tartja szem előtt, és bizonyos kor felett figyelembe veszi a gyermek kívánságát is. Ezen kívül, ha a szülő vagy szülők előzetesen tettek nyilatkozatot gyámnevezésről vagy gyámság alóli kizárásról, akkor ezt is figyelembe veszi a hatóság a döntéskor. Az előzetes gyámnevezés vagy gyámkizárás jogával a felügyeleti jogot gyakorló szülő a lakcím szerinti jegyzőnél vagy közjegyző előtt megtett közokiratnak minősülő nyilatkozatban élhet, de meghagyhatja erre vonatkozó szándékát végintézkedésében is.

5. Összefoglalás és szempontok a tervezéshez

Ez a rövid áttekintés átfogó képet tud csak adni arról, hogy mennyi mindenről rendelkezhetünk előre hivatalos formában. Sokféle motiváció állhat bármelyik előzetes rendelkezés hátterében, a két leggyakoribb, ha a saját, illetve hozzátartozóink nyugalmaról szeretnénk gondoskodni. Ritkán fordul elő és talán nem is életszerű minden részletet megpróbálni előre rendezni az életvégi időszakra és a halál utánra, hiszen nagyon esetleges, hogy milyen konkrét helyzetekkel kell majd szembenézni az élet végén. Mégsem tartom feleslegesnek, ha legalább tájékozódunk

a részletekről, lehetőségekről és kötelezettségekről, mert még ha nem is fogalmazódik meg minden kérdésre vonatkozóan szándék bennünk, akkor is hasznos lehet a családdal, szeretteinkkel együtt gondolkodni, beszélgetni és adott esetben előre intézkedni a számunkra legfontosabb kérdésekről. Ha ismerjük egymás igényeit, akkor akut helyzetben erőforrást jelenthet egy korábban elindított párbeszéd ezekről a kényes témákról. A nehéz témákról való beszélgetések jóval könnyebbek, lazábbak lehetnek akkor, amikor még csak távoli, esetleges lehetőségként merülnek fel az életvégi gondoskodás, a temetkezés és a hagyaték témái. Az évek során ezekben a beszélgetésekben felhozott kérések és kívánságok akkor is útmutatást tudnak adni a haldokló körül lévőknek, ha nem is születnek meg a hivatalos rendelkezések. Kevésbé fordul elő, hogy meglepő kérések hangzanak el és okoznak idegenkedést, távolságtartást a családban. Ha a halál körüli bizonytalan, sokszor krízisekkel nehezített időszakban egy-egy korábbi beszélgetésfoszlány kapaszkodót nyújt, akkor biztosabb lehet benne a család, hogy amit lehetett, azt a szerettük szükségleteinek megfelelően tettek, intéztek. A halál utáni időszakban pedig megerősítő lehet, ha azt tudja mondani a gyászoló, hogy „legjobb tudásom szerint mindent megtettem érte, a körülményekhez képest minden úgy történt, ahogy szerette volna”.

IRODALOM

- BUSA CS., HEGEDŰS K. (2022): Ellátás előzetes tervezése. In: CSIKÓS Á. (szerk.) Palliatív ellátás. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 564-572.
- DÓSA Á., HANTI P., KOVÁCSY ZS. (2016): Kommentár az egészségügyi törvényhez. Wolters Kluver, Budapest, 28-101.
- MINA A. (2023): Életvégi egészségügyi ellátások visszautasítása. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 27 (1): 20-31.
- SZABÓNÉ DR. KOMJÁTHY G. (2019): Hogy azt kapjuk, amit vártunk – tartási szerződés kontra öröklési szerződés <https://birosag.hu/hirek/kategoria/magazin/hogy-azt-kapjuk-amit-vartunk-tartasi-szerzodes-kontra-oroklesi-szerzodes> Elérés: 2024. május 2.
- ZELLER J. (2022): A kezelés visszautasítása. In: CSIKÓS Á. (szerk.) Palliatív ellátás. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 564-572.

Csikós Dóra

mentálhigiénés szakember
Magyar Hospice Alapítvány
dora.csikos@hospicehaz.hu